

Степан МАКАРЧУК

ЗАХІДНА ВОЛИНЬ У 20–30-х РОКАХ ХХ ст.

(етносоціальні та політичні відносини в краї)

Після радянсько-польської війни 1920 р., у ході якої на початку серпня Червона армія дійшла до східних воріт Варшави, але вже в середині серпня відбувся “цуд над Віслов”, і поляки перейшли в контрнаступ. Політична доля західноукраїнських земель стала окреслюватися не лише не на користь української державності, але і не на користь Української СРР.

За наслідками переговорів між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Українською СРР з одного боку, і Польщею, з іншого, 12 жовтня 1920 р. у Ризі підписано радянсько-польське перемир’я, а 18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір. Згідно з договором радянська сторона визнавала за Польщею входження в її межі західнобілоруських земель до рік Двіни і Березини та західноукраїнських у районі Полісся лінією в кільканадцяти кілометрах східніше м. Рокитного, впритул східніше м. Корця, так само – м. Острога, в кількох кілометрах східніше м. Шумська, м. Ланівець на Волині. Стосовно галицьких земель, радянська сторона погоджувалася з їх міжнародно-правовим статусом як підмандатної території Ліги Націй з тимчасовим управлінням Польщею, затвердженим Верховною Радою Паризької конференції 25 червня 1919 р. На сході Галичини польські повноваження тимчасового зверхника мали за межу річку Збруч, східніше таких міст, як Підволочиськ, Гусятин, Борщів, Мельниця-Подільська. Ще до радянсько-польської війни 1920 р. адміністративне керівництво так званими Східними землями здійснював Генеральний Комісар Східних земель і його канцелярія. Розпорядженням Генерального Комісара від 4 лютого 1919 р. встановлювався повітовий поділ Східних земель, на той час вже окупованих Польщею. 26 вересня 1919 р. був визначений гмінний поділ, що приблизно повторював волосний поділ періоду російського панування¹. Згідно з Ризьким договором, до Волинського воєводства увійшли повіти довоєнної Волинської губернії Росії: Дубнівський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Володимирський, Ровенський (приблизно 90 % колишнього “уезда”), Острозький (близько 46 % колишнього “уезда”). Зразу ж після війни з північних частин Луцького і Рівненського повітів був утворений Сарненський повіт, а з північної частини Ковельського – Камінь-Каширський. Два новоутворені повіти площею 8749 км² увійшли до Поліського воєводства². Тоді ж Володимирський повіт було поділено на три: Володимирський, Горохівський і Любомльський.

У 1924 р., керуючись Постановою Ради Міністрів, Волинське воєводське правління провело ще деякі адміністративні зміни. За розпорядженням воєводського правління 23.09.1924 р. з групи східних гмін Рівненського повіту (Деражне,

Стидинь, Степань, Березно, Костопіль і Людвиполь) творився Костопільський повіт. Дещо раніше, за воєводським розпорядженням 16 липня 1924 р., гміна Здовбиця передавалася з підпорядкування Рівненського повіту до Острозького. У підпорядкування цього ж повіту переводилися гміни Будараж і Мізоч з Дубнівського повіту; у склад Луцького повіту переводилися з Дубнівського гміна Олика, у склад Горохівського – гміна Берестечко; у склад Дубнівського відходила гміна Радзивилів з Кременецького; зі складу Острозького Рівненському повіту передавалася гміна Майків, яка знаходилася на самому кордоні з СРСР.

Суттєвим фактом адміністративної реорганізації 1924 р. було переведення повітового управління з прикордонного Острога до м. Здолбунова і виникнення таким чином на місці Острозького – Здолбунівського повіту³. У 1931 р. польський уряд перевів польський Сарненський повіт зі складу Поліського до Волинського воєводства. Таким чином, від 1931 р. у складі Волинського воєводства було 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубнівський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. Територія воєводства становила 35 754 км². Загальна чисельність населення, станом на 1934 р. складала 2085 тис. осіб⁴. У 1937 р. узагальнювали до 2 млн 100 тис. осіб⁵. З урахуванням Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства, який відійшов до радянської Волинської області у 1939 р. від колишнього польського Поліського воєводства, за переписом 1931 р. на території сучасних Волинської, Рівненської областей та Кременецького, Шумського і Ланівецького районів* Тернопільської області обліковувалося близько 2 млн 180 тис. осіб. З цього числа українців було 1 524 088 (69,89 %), поляків – 337 119 (15,46 %), євреїв – 211 829 (9,71 %), німців – 47 083 (2,16 %), чехів – 30 981 (1,42 %), росіян – 23 865 (1,09 %), білорусів – 3587 (0,16 %) ⁶. Слід зауважити, що відносно високий відсоток польського населення у воєводстві був здебільшого наслідком демографічних процесів, головно механічного руху вже в умовах польського панування. Ще за переписом населення 1897 р., на тій частині Волинської губернії, що за Ризьким мирним договором відійшла до Польщі, числилося всього 138 484 римо-католики (8,68 %), з яких 131 131 були польськомовними (7,08 % від населення території)⁷. Отже, бачимо, що від 1897 до 1931 р. польське населення Західної Волині збільшилося майже у 2,5 рази. Найбільша частка цього приросту припадала вже на 1919–1931 рр. за рахунок приїзду до Волинського воєводства військових і цивільних колоністів, чиновництва управлінських структур судівництва, поліції службовців транспорту, пошти, лісового господарства, вчителів та інших інтелігентних професій, як правило, молодого дітородного віку, що обумовлювало вищий приріст населення серед поляків, ніж серед українців.

Згідно з переписом 1931 р. частка римо-католиків у повітах воєводства становила: у Володимирському – 25,6 % (польськомовного населення 26,8 %); Костопільському – 21,6 % (польськомовних – 21,9 %); Луцькому – 19,2 % (19,4 %); Горохівському – 14,5 % (17,3 %); Сарненському – 15,6 % (16,8 %); Здолбунівському – 15,1 % (15,1 %); Дубнівському – 12,2 % (15 %); Рівненському –

* У червні 1944 р. було 7 районів: Кременецький, Почаївський, Катербурзький, Ланівецький, Вишневецький, Шумський, Дедекальський.

14,4 % (14,6 %); Ковельському – 13,8 % (14,4 %); Любомльському – 12,9 % (14,2 %); Кременецькому – 10,3 % (за мовою – 10,6 %)⁸. За статистикою, в усіх повітах, за винятком Здолбунівського, відсоток польськомовних дещо вищий, ніж римо-католиків. Правда, чимало інших джерел з того часу засвідчують, що навпаки, було багато україномовних римо-католиків. В одному з воєводських оглядів стану польського населення за 1936 р. про поляків у Кременецькому повіті читаємо: с. Зазорці гміни Дедеркали “20 % населення відрізняється від місцевих українських селян своєю релігією і неясним поняттям польського походження”. І далі: “Релігійна відмінність становить єдину різницю між польським і українським населенням. Рівно ж звичаї, як і польська мова, є в тих місцевостях майже в цілковитому занепаді (zaniku). Змішані шлюби сприяють рівно ж денаціоналізації. Суб’єктивна оцінка державної польської приналежності є дуже слабкою і виступає лише у спеціальних моментах, наприклад, при військовому наборі, перепису населення і т. п.”⁹. В іншому документі з дещо ранішого часу, з 1927 р., у коментарях до статистичних даних про поляків Любомльського повіту знаходимо примітки: до гміни Любомль – “210 осіб, котрі вважають себе поляками, в домашньому житті користуються українською мовою”; до гміни Бережці – “2200 осіб, котрі вважають себе поляками, в домашньому житті, однак користуються українською мовою”¹⁰. Подібних свідчень про безпідставність статистичного віднесення православного населення до польської національності в архівних документах є чимало, в тому числі й аналітичного характеру. Так, у доповіді воєводи за 1930 р. у тому місці, де він коментував достовірність даних польського перепису населення у 1921 р., говорилося: “серед поляків чисельність не католиків є на Волині настільки показовою, що викликає сумнів, чи є вона відповідною дійсності... Слід думати, вагома частина тої кількості віднесла себе до польської національності напевне з тої причини, що не розрізняє понять державної приналежності від національної. Це ж напевне частково стосується і євангелістів та євреїв. В дійсності, напевне відсоток поляків на Волині не досягає 16,7 %, а знаходиться між загальною кількістю католиків 11,6 % (за переписом 1921 р. – С. М.) і поданою кількістю поляків – 16,7 %, будучи скоріше ближчим до першого числа, ніж до другого”¹¹. Так писав сам воєвода.

Велика частка населення неукраїнської національності в цілому у воєводстві була особливо вагомою серед населення міст. Натомість українці серед міського населення, як правило, становили меншість. У середньому в повітових центрах Волині, за переписом 1921 р., вони становили 11,8 %, за переписом 1931 р. – 12,1 %¹². Конкретно у містах воєводства, за переписом 1931 р., на українців припадало: найбільше в Горохові – 47,6 %, і в Кременці – 42,4 %¹³. Зате у Володимирі частка українців виносила всього 13,9 %, у Ковелі – 9, Луцьку – 9,3 %, а у Рівному – всього 7,9 %, Корці – 5,7 %, Любомлі – всього 3,7 %¹⁴.

Чисельно найвагомішою у містах воєводства була частка євреїв: у Любомлі – 90,8 %, Корці – 83,1 %, Рівному – 55,5 %, Луцьку – 48,6 %, Ковелі – 46,2 %, Володимирі – 43,1 %, Кременці – 36,5 % і т. д. Римо-католики мали сильні позиції всього у чотирьох містах: Володимирі – 35,9 %, Ковелі – 34,8 %, Луцьку – 30,0 %, Рівному – 25,6 %¹⁵.

Великими були відмінності й у зайнятості національностей. Переважна маса українського населення проживала в селах і працювала у сфері сільського госпо-

дарства. За даними статистики в сільських гмінах мешкало 1 405 205 українців або ж 92,20 % від усього українського населення. Звичайно, невелика частка сільських українців – служителів церкви, вчителів, ремісників, прислуги та деяких інших груп – була зайнята в інших сферах. Однак, підкреслимо ще раз, таких було дуже мало. Наприклад, станом на 1931 р. у системі освіти воєводства працювало всього 2817 вчителів поляків, 472 українці, 100 росіян, 36 чехів, 5 німців, 23 євреї та 12 вчителів інших національностей. Отже, українці серед вчителів воєводства становили всього 13,6 %, а серед 156 вчителів середніх шкіл їх нараховувалося 25 осіб або ж 13,7 %¹⁶. Звичайно, незначну кількість становило духовенство. Ще за переписом населення 1897 р., до нього на території Західної Волині було віднесено 3093 особи, з яких україномовних 1664, російськомовних – 1429¹⁷. Так само дуже мало українців було зайнято у сфері адміністративної служби та громадській діяльності.

Зовсім по-іншому виглядала структура зайнятості поляків. Переважна їх більшість також проживала у сільській місцевості (80,5 %). Незважаючи на це, у багатьох суспільних сферах зайнятості поляки займали провідні позиції: серед працівників служби безпеки – 84 %, у поштовій службі – 84 %, у державній адміністрації і судівництві – 77 %, на залізничному транспорті – 73 %, в лісництві і ловецтві – 65 %, в загальній освіті – 63 %, в цегельній промисловості – 60 %. Більшу половину зайнятих поляки становили серед працівників охорони сухопутних і водних шляхів, значно вищою від їх частки серед всього населення був відсоток поляків на підприємствах мінеральної промисловості (49 %), на тартаках (44 %), в городництві, бджільництві (42 %) та інших сферах суспільного життя і виробництва¹⁸. Таким чином, під кутом зору зайнятості, польське населення Волині суттєво відрізнялося від українського. Однак, і далі найсуттєвішою відмінністю між поляками і українцями воєводства було велике польсько-панське землеволодіння та відносно малоземелля українського селянства, а також підтримувані державою господарства польських колоністів, що створювалися на розпарцельованих земельних масивах головно російських поміщиків. Завдяки колонізації виростало багато чисто або переважно польських поселень, що поглиблювало соціальне протистояння на селі не тільки за національною і соціальною ознакою, але й за географічною, між окремими громадами. Наприклад, у Кременецькому повіті у 1930-х рр. дев'ять поселень на 70–100 %, завдяки зростанню осад на поміщицьких землях, стали польськими: Рибча і Пікульське Гутисько гміни Катербург, Стара Гута, Кути, Маринки, Залуже та інші гміни Шумськ, утворилася польська колонія біля с. Молотків і т. д. Крім того, було створено 25 військових осад зі 100 % складом поляків: Белінівка, Орле Гнездо, Пілсудчанка Гурня, Пілсудчанка Дольна, Лани, Поляни, Ветеранувка, Сенкевіче, Вітусово, Сташиців, Воля Рицеська, Мосьціце, Пілсуди, Реймонтов, Ходкевіче, Міцкевіче, Нарутовіче і т. д.¹⁹ І так у кожному повіті²⁰.

Парцеляція поміщицької землі здійснювалася головним чином за рахунок відчуження земельних масивів землевласників непольської національності, і значно меншою мірою – масивів польських панів, які ще за офіційними даними середини 1930-х рр. були просто величезними. В Дубенському повіті залишалася 28 маєтків, що посідали 100 і більше гектарів землі, в тім сім маєтків з масивами більше 2000 га: пан Олександр Ледуховський у с. Смордва Млинівської гміни мав 4095,6 га, пан Август Ледуховський у с. Острожець Млинівської гміни – 2041,6 га;

пан Станіслав Любомірський у с. Млинів – 3967,8 га і т. д. У Горохівському повіті в с. Бужани Бранівської гміни пані Марія Ледуховська мала 4099,5 га та ще чотири маєтки інших панів із земельною площею понад 1000 га; в Костопільському повіті понад 1000 га мали 10 панів кожний, у тім пан Марек Малинецький – 1279,8 га, Любомір Ожарівський – 3963,4 га.

У Ковельському повіті шість панів володіли земельними масивами 2000 і більше гектарів кожний, у тім пан Замойський мав 5822,4 га. У Кременецькому повіті по 100 і більше гектарів мали 35 поляків, з них три – більше як по 2000 га: Леон Ржевуські в селі Борсуки – 2689,5 га, Пелагея Морстін у с. Бережне – 2095,1 га, Мечислав Ходкевич у с. Антоновці – 2425,7 га. Велетенськими були земельні володіння панів Полісся: в Рівненському повіті пан Губерт Любомірський з Олександрії мав 8849,0 га, пан Януш Радзівіл зі Шпанова – 5183,8 га. В Сарненському повіті аж 20 панів мали понад 2000 га, з них пан Броель-Плятер з Дубровиці – 44 334,0 га; брати Стравінські з гміни Клесів – 15 661,8 га, брати Радецькі-Мікулічови з с. Бельськоволя – 9954,4 га і т.д.²¹

Євреї проживали, як уже відзначалося, головню у містах і містечках, при чому в багатьох містах вони мали абсолютну або відносну більшість: за приналежністю до юдейської релігії – в Рівному 56,0 %, Любомлі – 91,3 %, Корці – 83,5 %, Ратному – 58,4 %, Луцьку – 48,9 %, Ковелі – 46,4 %, Володимирі – 43,4 %, Кременці – 36,5 % і т. д. Проте серед сільського населення їх було відносно мало – 4,6 %²². Контрастно специфічною була й зайнятість єврейського населення: 40,1 % його працювала у сфері торгівлі і постачання та ще 38,3 % – в гірництві і промисловості (включаючи дрібні промисли типу кравецтва, шевства, шинкарства, бляхарства, перукарства та ін.). 4,8 % євреїв статистика відносила у графу “комунікації і транспорт” (головню перевізники людей у містах); у сільському господарстві і городництві разом трудилися 5,5 % євреїв. Ще 2,1 % євреїв числилося серед працівників шкільництва і культури та 2,0 % – серед працівників охорони здоров’я²³. Дуже далекі від українців в етнокультурному і побутовому сенсі, євреї в господарському відношенні перебували в постійних зв’язках з українським населенням як покупці сільськогосподарської продукції – від зерна в значних обсягах, в торгівлі, де вони були найчастіше посередниками, до яєць, цибулі, часнику для власного споживання. Євреї також виступали як орендарі селянських садів, полів, а також обслуговували селян як кравці, шевці, мандрівні муляри та інші ремісники. Разом з селянами були найчисленнішими дійовими особами ярмарків. Надарма говорили: “Без одного жида ярмарок обійдеться”.

Четвертою після українців, поляків і євреїв за чисельністю і відотною часткою населення у воєводстві, як уже зазначалося, були німецькі колоністи. За переписом 1931 р. їх числилося 47 083 особи. Німецькі колонії переважно були однонаціональними або такими, в яких німці переважали. Наприклад, у колоніях на території Горохівського повіту, за даними 1923 р., національний склад кількох офіційно німецьких колоній був таким: Киселівка – 169 німців, 44 поляки, 9 українців; Якимівка – 303 німці, 45 поляків, 42 українці, 13 євреїв; Маринків – 289 німців, 6 поляків, 4 українці, 4 євреї; Вицентів – 246 німців, 8 євреїв; Геленів – 201 німець, 9 українців, 8 поляків; Лідахів – 228 німців, 53 поляки, 12 українців. У тому ж повіті в колонії Олександрівка мешкало 128 німців, 31 поляк, 30 українців²⁴.

У Рівненському повіті, в якому на 1930 р. обліковувалося 7250 німців²⁵, чимало німецьких колоній було у гмінах Олександрія, Межирічі, Тучин, Клевань. У колонії Користь Межиріцької гміни німці склали 80 %, в колонії Топче – 99 %, у колонії Амеліта Тучинської гміни – 98 % і т. д.²⁶ У Дубнівському повіті німецькі колонії знаходилися у Млинівській, Теслугівській та Малинській гмінах та деяких інших²⁷. Помітний відсоток населення склали німецькі колоністи в Луцькому та Ковельському повітах. Так, у Рожищенській гміні німці становили 17,27 %, у гміні Щурин – 14,52 %, гміні Торчин – 10,81 %, гміні Піддубці – 7,33 %²⁸. З точки зору контактування з місцевим українським елементом німецька меншина в багатьох відношеннях була найвіддаленішою. За релігією німецькі колоністи майже на 100 % належали до євангельських конфесій. Займалися головню сільським господарством, яке, як правило, було товарним. “Німецьке населення, – писав в одному оглядовому документі волинський воєвода, – це давні колоністи, які зразково працюють на землі і під господарським кутом зору влаштовані добре”²⁹. Німецькі колоністи мало контактували з українцями і поляками.

Чеські колонії зосереджувалися у повітах: Здолбунівському (гміни Здовбиця, Мізоч, Будераж, Хорів), Дубнівському (в 11 гмінах), Луцькому (в чотирьох гмінах), Рівненському, Костопільському (найбільше в с. Купичеві)³⁰. В одному з воєводських документів, орієнтовно з 1925 р., було відзначено добрий господарський стан чеських колоністів, 90 % яких мають господарства вартістю до кількох десятків тисяч злотих, “великий процент чехів відзначається винятковою працьовитістю і справді надмірною ощадливістю”. В порівнянні з німецькими колоністами, чехи перебували майже у природних культурно-побутових зв’язках з українцями. “Православні, ходять до церкви з українцями, євангелісти і католики мають свої костьоли і духівників”³¹. У більшості чеських громад переважали православні. Наприклад, серед 248 чехів м. Луцька православних було 157, римських католиків – 67, інших християн – 24³². У цілому ж по воєводстві частка православних чехів становила 71 %, католиків – 21,5 %, євангелістів – 7,1 %³³. Господарства чехів переважно середняцькі, але добре облагоджені – 26 % володіли 5–10 га землі, 27 % – 10–20 га, господарств, що мали 50–100 га, було всього 48. Найбільшу відносну частку становили дрібні та безземельні господарства. Основне заняття чехів – землеробство. Із 12 362 дорослих осіб у сільському господарстві було зайнято 10 675 або 86,35%. Більшою, ніж в українців і поляків, була увага чехів до розведення худоби і птиці, зокрема свиней та овець. До Першої світової війни 8–12 % земельних площ використовувалося під вирощування хмелю³⁴.

Більша частина росіян, серед яких чимало втікачів з Радянського Союзу, проживали у містах, зокрема в Рівному, Володимирі, Луцьку, були також місцеві поміщики. Окремі білогвардійці маскувалися під священників. Станом на 1929 р. у Луцьку мешкало 1450 росіян, в 1930 р. у Рівному і повіті їх було 4404³⁵. Ще з довоєнного часу росіяни працювали як залізничники в Ковелі та Здолбуніві.

Незначною була урбанізація воєводства. За однією воєводською доповіддю з 1930 р., найбільшими за населенням були міста Рівне (30 482 осіб), Луцьк (21 157), Ковель (20 818), Кременець (16 068), Острог (13 813), Володимир (12 138), Дубно (9146). Далі йшли міста так званої другої категорії: Здолбунів (7279), Берестечко (5633). Від 5 до 4 тис. осіб проживало у містах Корець, Любомль, Горохів, Олика, Радивилів, Березне, Степань, Вишневецький Новий та від 4 до 3 тис. осіб в містах:

Межиріч, Устилуг, Рокитне, Торчин, Білозорка³⁶. За переписом населення 1931 р. найбільшими містами на Волині були: Рівне (40 612 осіб), Луцьк (35 554), Ковель (27 667), Володимир (24 591), Кременець (19 887)³⁷.

Отже, у Волинському воєводстві, окрім українців, були також поляки, євреї, німці, чехи, росіяни. Прийшли національності переважно проживали дисперсно серед переважаючого (близько 70 % населення воєводства) українського населення, одні (євреї, німці) краще зберігали свою мову, інші (поляки давнього поселення) підпадали мовній асиміляції з боку українців, поляки і чехи мали з українцями відносно інтенсивніші культурно-побутові зв'язки. Весь простір воєводства не лише в межах кожного повіту, але практично в межах майже всіх гмін мав переважаюче українське заселення. В сільських гмінах воєводства 77,1 % населення складала українці³⁸.

В етнографічному сенсі територія воєводства поділялася як українськими, так і польськими дослідниками на дві смуги: південну, власне волинську, і північну – поліську, умовна межа між якими проходила із заходу на схід через міста: Володимир – Луцьк – Олика – Рівне – Корець³⁹. Поліська смуга була рідше заселеною – 44,2 особи на км², волинська дещо густіше – 60 осіб на км². За твердженням польського етнографа С. Двораковського, на Поліссі в антропологічному сенсі переважав расовий лапоноїдний тип, на Волині – нордичний⁴⁰. Етнографічні відмінності регіонів проявлялися у типах поселень (на Волині – переважно безсистемний, вулично-безсистемний; на Поліссі – вуличний); в сільськогосподарських знаряддях (на Поліссі – двополицеві сохи і рала, ярма підгарличні; на Волині – плуги і рала, ярма кульові і т. д.). На півночі, під впливом білоруської мови, мало місце так зване акання, палятимізація голосних, наприклад, у словах “але”, “колі”, “ходилі”, “поле” і т. п.; дифтонги оу, наприклад, у словах “коуро́ва”, “коу́т”. Польські етнографи вказували і на такі відмінності між населенням Полісся і Волині, як ступінь його етнічної консолідації. На Поліссі “відмінності тут ідуть насправді від села до села, і не раз одне село акцентує дуже велику відмінність від сусіднього”⁴¹. “Є то типові дрібні народні частки, – писав далі цей автор, – що незначно різняться між собою, але не почуваються до якоїсь внутрішньої єдності між собою на високому щаблі”⁴². Зауважимо, однак, що українські та білоруські етнографи, здається, не відзначали на Поліссі якоїсь значної відрубності між окремими селами. Враховуючи це, можна допускати, що акценти польських авторів на відрубності і неконсолідованості поліських поселень, можливо, мали тенденційний характер, щоб обґрунтувати потребу національної консолідації поліщуків під польською державною зверхністю.

Відрубність окремих груп поліщуків, – зазначали польські автори, – обумовили існування на Поліссі великої кількості мікроетнонімів, що виводилися від місцевості проживання, назв населених пунктів, як наприклад, стоходи, камень-каширці, застирці, заречуки, підгородні, столинці, бережаньщина, височчина, сарненщина, кожангородці, лаховці, телехонці, лайшинці, коречуни, а також мікроетнонімів, що вказували на відмінні етнокультурні риси: тетеруки (с. Шимшилів), братуни, болотюки, мохуни, косники, питлачі, калитники (с. Боровики), торбачі⁴³.

Натомість, смуга “волинська відзначається згуртованістю (відсутністю поділу на численні ізольовані локальні підгрупи) і розлеглистю навколишніх контактів”⁴⁴.

Мешканців Волині характеризували локальні (сусідські, шлюбні, заробіткові, торгівельні, культові) міграції в різних напрямках, Полісся ж знає переважно заробіткові міграції одного напрямку: з Полісся на Волинь.

Помітне етноконсолідаційне значення для Волині мала культова міграція до Почаївської Лаври, яка охоплювала позаволинські простори, в тому числі й галицькі.

Згаданий польський автор етнографічної праці не поминув відзначити: “Волинь виявляє сильне панування українського мовно-національного почуття”, тоді, як “Полісся є доменом “тутейших”⁴⁵.

Отже, польський автор 1936 р. визнає панування українського мовно-національного почуття на Волині. Де ж воно взялося? Очевидно, в етнокультурному вимірі те почуття дуже давнє. Принаймні з XVI ст. це підтверджує Пересопницьке Євангеліє, що стало його виявом в середовищі православного духовенства. З кінця XIX ст. глашатаєм того чуття була волинянка Леся Українка. Тоді ж його глушила православна рать “Русской православной церкви” та російські політичні жандарми. Знову ж воно почало воскресати під час Першої світової війни, а особливо в роки української національно-визвольної революції 1917–1920 рр. за часів Української Народної Республіки, що декларувала повстання української держави, підписала Берестейський мир з державами Центрального блоку, який передбачав віднесення західних українських земель до УНР, включаючи Холмщину і Підляшшя, відчуття українсько-Волинню приналежності до Української держави гетьмана Павла Скоропадського, а після того – від кінця 1918 р. і до весни 1920 р. – до Української Народної Республіки Директорії. Після горезвісного Ризького миру на Волині отаборилася велика група політичних і військових діячів УНР Директорії, серед яких найпомітнішими на політичному видноколі були публіцист, редактор тижневика “Українська Нива” (1926–1935) Петро Певний, громадсько-політичний діяч з Полтави Степан Скрипник, громадсько-політичний діяч, член Центральної Ради Микола Ковальський, архітектор і суспільно-політичний діяч Сергій Тимошенко та інші. Всі вони були молодими учасниками справи, за яку боровся Симон Петлюра, який, як відомо, на завершальному етапі української визвольної революції став союзником Юзефа Пілсудського. Названі діячі все ж надіялися, що поразка союзу Пілсудського-Петлюри 1919–1920 рр. не означає, що той союз не мав шансів на перемогу, а також не виявиться вигідним і вдалим у майбутньому. Через це, опинившись у числі політичних емігрантів під Польщею, вони зайняли лояльну до польської влади позицію, спробували очолити національне українське життя на Волині, організували і видавали кілька українських газет, зокрема виходила “Українська Нива”, а з 1936 р. – “Волинське Слово”. Контактували з волинським воєводою (1928–1929, 1930–1938 рр.) Генриком Юзефським (Józewski), який згідно з польсько-українським договором 1919 р., працював з 1920 р. товаришем міністра внутрішніх справ УНР і на практиці прилучився до реалізації так званої прометеїстської ідеї Ю. Пілсудського. В умовах поразки української революції став провідником ідеї державної асиміляції українців Польщі, в той же час ніби особисто заохочував лояльне до польської влади культурне життя українців у формі польсько-української художньої самодіяльності (зокрема польсько-українських хорів), намагався підтримувати здорові господарсько-кооперативні зв’язки, побу-

тове контактування між поляками і українцями воєводства, але був активним поборником польської державницької політики ізоляції українського руху Волині від українського життя Галичини, тобто існування так званого Сокальського кордону. У 1920-х рр. відбулася певна конвергенція галицького і волинського національного життя. В травні 1923 р. було декларовано реформування Комуністичної партії Східної Галичини у КП Західної України (КПЗУ). В 1925 р. Українська Народна Трудова партія (галицька) об'єдналася з деякими українськими політиками Волині правої орієнтації в Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). У 1926 р. Радикальна партія (галицька) об'єдналася з Волинськими есе-рами у західноукраїнську Українську Соціально-Радикальну партію. З 1926 р. ліві волинські та галицькі легальні сили, що багато в чому підтримували комуністичні гасла (волинсько-холмський Сель-Союз, галицька “Народна Воля”) об'єдналися у легальне Селянсько-Робітниче Соціалістичне об'єднання (Сельроб), яке, щоправда, вже до парламентських виборів 1928 р. (восени 1927 р.) розпалося на Сельроб-Лівіцю і Сельроб-Правицю. На вибори обидві партії пішли окремо, завоювали шість мандатів (4+2). Хоча в цілому сельробівці керувалися прорадянськими програмними цілями КПЗУ, на Волині та Холмщині вони відіграли позитивну роль у розвитку національної свідомості. З 1929 р. активізувався вплив ОУН на волинське суспільство і поширення оунівського підпілля. Активну участь у громадсько-політичному житті Волині та Холмщини вже з часів Першої світової війни брали товариства “Просвіти”. У 1920-х рр. практично в усіх повітах виникла широка мережа товариств: у Луцькому, Кременецькому, Рівненському, Ковельському та інших повітах просвітницьку роботу спрямовували повітові управи. Осередки “Просвіт” мали свої читальні, закриті у 1932 р., тобто тоді ж, коли польська влада заборонила діяльність товариства. Всього було закрито близько 600 читалень. У 1927 р. просвітяни виявили значну активність у передвиборчій кампанії до гмінних рад. У Кременецькому повіті найбільшою була активність “Просвіт” у гмінах Березці, Вербівці, Вишгородок, Шумськ, Ланівці та ін.⁴⁶ У гмінні ради були обрані українці Никифор Годований, Іван Різник, як сельробівці Борис Козубський, який був послом сейму, Василь Кулина та Яків Овозарук – ундівці, Андрій Фещук, Гнат Гринь, Кость Термен, Олександр Морошнюк, Михайло Теслюк як члени УСРП, Юстин Озерницький та Мефодій Шевчук, підозрілі на членство в КПЗУ⁴⁷. У Дубному в 1922 р. просвітяни створили повітовий передвиборний комітет з 37 осіб, який вів відповідну організаційну і просвітницьку роботу. В Рівному товариство “Просвіта” та інші висунули у гмінну раду 10 українців, у тому числі керівника “Союзу українок” у Рівному Парасковію Бугриновську і т. д.⁴⁸ Ці старання українських чинників – “Просвіти”, “Рідної Хати” після 1932 р., партійних структур УНДО, УСРП, від 1930 р. Волинського українського об'єднання, також підпільних КПЗУ і ОУН та інших забезпечували те, що, наприклад, станом на 1934 р. у сільських гмінних радах воєводства українці мали 77,1 % мандатів, тоді як поляки – 14 %, євреї – 4,6 %, чехи – 1,5 %, німці – 2,4 %, росіяни – 0,3 %⁴⁹. Це було для українців набагато вищим показником, ніж у Галичині, де, наприклад, за наслідками виборів у місцеві гмінні ради 1934 р. у трьох “південно-східних воєводствах” (Львівському, Станіславівському і Тернопільському) обрано 572 радних (поза Львовом). Українців серед них було всього 57 – 10 %⁵⁰.

Проте практичну управлінську роботу, звичайно ж, вели не радні, вони тільки й могли що критикувати роботу службовців гмінних управ. А серед службовців таке співвідношення національностей було зовсім іншим: у сільських гмінах, як службовців, поляків працювало 67,1 %, українців – 25,4 %, євреїв – 0,1 %, росіян – 6,1 %, чехів – 0,6 %, білорусів – 0,4 %, німців – 0,3 %; у містах: серед гмінних урядовців поляків було 53,7 %, українців – 25,6 %, євреїв – 12,3 %, росіян – 6,8 %, чехів – 0,5 %, білорусів – 0,3 %, німців – 0,3 %, а серед урядовців гмінного міського самоуправління відповідно 60,4 %, 18,6 %, 10,1 %, 10 %, 0,3 %, німців – 0,45 %⁵¹. Таким чином “волинська” національна політика Польщі, втім і воеводи Генрика Юзефського, в адміністративному управлінні аж дуже суттєво від тієї ж політики в Галичині не відрізнялася. Формально суттєвою відмінністю було хіба те, що офіційні документи Волинського воеводства хоча й ділили, але практично називали все українське населення українським, як це дозволяв, але не зобов’язував спеціальний урядовий циркуляр від 27 лютого 1936 р.⁵²

У Галичині було інакше. Згідно з переписом 1931 р., мову українців греко-католиків Галичини записували по-різному, одним – українську, іншим – “руську”. Таких “рускомовних” у Галичині назбиралося близько 1 млн 200 тис. осіб. На Волині “руска” мова була записана лише для 0,4% українців, а 99,6% українців подали як свою рідну мову українську. Так само українське населення Волині кожного разу називалося українським у воеводських документах. І все ж, відступи від цього правила робилися і на Волині, зокрема в системі освіти, коли предмет української мови в освітніх документах називався “język ruski”.

Слід додати, що освітня політика Польської держави на Волині практично не відрізнялася від тої, яка проводилася в Галичині. Вона так само підпадала під дію відомого “Lex Grabski” 1924 р. Проходила заміна українських шкіл утравквістичними або ж чисто польськими, учительські кадри формувалися головню з поляків, зміст освіти пронизував польський націоналістичний дух. У першому класі всіх початкових (powszechnych) шкіл українські діти розпочинали навчання з віршика:

Kto ty jesteś?

– Polak mały.

– Jaki znak twój?

– Orzeł biały.

– Gdzie ty mieszkasz?

– Między swymi.

– W jakim kraju?

– W polskiej ziemi.

У воеводському звіті станом на вересень 1934 р. про суспільно-політичне становище Волині під оглядом мови навчання подавалася статистика шкільництва, згідно з якою польсько-українські стосунки на Волині в ділянці освіти виглядали так: польських шкіл – 545; польських шкіл, у яких був предмет української мови – 631, утравквістичних польсько-українських – 536, українських – 11⁵³. Ці дані, можливо, дають підстави зробити висновок, що колонізація школи на Волині навіть випереджувала її колонізацію в Галичині. Ця сфера суспільного життя українців Волині чітко і переконливо засвідчувала, що в цілому “прислужницька” позиція діячів ВУО помітної користі українському загалу не приносила. Під кутом зору колонізації

українців засобами шкільної освіти у 1920–1930 рр. Польща явно випереджувала Радянський Союз у справі використання освіти для русифікації українців УРСР, Принаймні до 1938 р., коли за межами УРСР українські школи ліквідовувалися взагалі. Цей факт, до речі, активно використовували у своїй пропагандистській діяльності західноукраїнські комуністи та комсомольці⁵⁴.

Проурядове ВУО, яке в 1930 р. у союзі з блоком ВВВР (блок безпартійний співпраці з урядом) провела своїх послів до польського сейму, хоча й робила певні заяви в підтримку національних прав українців, на ділі відстоювати їх не могла. Репрезентація ВУО опинилася в сеймі також після виборів 1935 р., і також як течія, що однозначно підтримувала Польську державу і осуджувала навіть неспівмірне позірне протистояння до уряду галицьких політиків з УНДО. Виступаючи в сеймі 6 грудня 1935 р. Петро Певний похвалявся: “На Волині виникла творча українська сила, виступила вона відверто проти ірриденції і політичного максималізму... Український народ мав лише одного союзника. Тим союзником був маршал Пілсудський, а сьогодні його ідея...”. Зі свого боку уряд у Варшаві ніби числився з послами від ВУО. Наприклад, після виборів 1938 р. послами сейму від Волині стали: Степан Скрипник (від Луцької округи), Володимир Онуфрійчук (від Ковельської округи), Олександр Огородник (від Сарненської округи), Микита Бурий (від Рівного) і Володимир Косідло (від Крем’янця)⁵⁵. Крім того, до складу сенату від Волинського воєводства був обраний один із лідерів ВУО Сергій Тимошенко. Степан Скрипник зайняв посаду секретаря сейму⁵⁶. Але попри все це, волинські послы повинні були добре усвідомлювати, що вони є репрезентантами українського населення Волині, а не всіх українців Польщі. І коли вони виявляли якісь наміри до блокування з українською репрезентацією від так званої Східної Малопольщі (Галичини), це відразу ж осуджувалося польськими роботодавцями. На початку 1939 р. С. Скрипник і В. Онуфрійчук приєдналися до парламентського внеску УПР від Східної Малопольщі, що в цілому осуджував польську національну політику щодо українців, в тому і політику так званого Сокальського кордону. ВУО зреагувало на це дуже різко. Можна думати – з волі уряду. 20 березня 1939 р. в Луцьку відбулося засідання Головної управи ВУО під головуванням С. Тимошенка. С. Скрипник написав пояснювального листа, яким стверджував, що він визнає дисципліну. Тим не менше, він, а також В. Онуфрійчук та інші члени ВУО, які поділяли погляди С. Скрипника, були виключені з організації⁵⁷.

В останні передвоєнні роки, коли фашизація державно-політичного режиму Польщі стала домінуючою, той режим перестає миритися не тільки з виявами самоволі з боку ВУО. Режим не влаштовувала вже навіть позиція воєводи Г. Юзефського, що толерував українсько-польські хори, чи вживання в офіційній документації самого українського імені. В 1938 р. Г. Юзефського з посади волинського воєводи було усунуто і переведено на аналогічну посаду на захід Польщі.

Поданий вище матеріал можна доповнити кількома узагальненнями:

по-перше, з огляду на тривале проникнення на українські землі неукраїнських національностей до початку ХХ ст. на території Західної Волині, що за Ризьким мирним договором увійшла до складу Польської держави, помимо корінного українського населення, вже було багато осіб інших національностей. Згідно з переписом населення 1931 р., крім українців (69,89 %), у Волинському воєводстві

проживали поляки (15,46 %), євреї (9,71%), німці (2,16 %), чехи (1,42 %), росіяни (1,09 %), білоруси (0,16 %);

по-друге, практично всі національності воєводства різнилися своєю соціальною структурою, сферами зайнятості, ступенем урбанізації: 92,20 % українців проживали в сільській місцевості і у переважній більшості були зайняті у сільському господарстві; найчисленнішими соціальними групами серед поляків, окрім селян давнього поселення, були військові та цивільні колоністи, працівники сфери державного управління і самоврядних інституцій, службовці освіти, а також крупні землевласники; головними сферами зайнятості євреїв були торгівля і дрібні промисли, що охоплювали близько 80 % всього єврейського загалу; німецькі і чеські колоністи, подібно до українців і поляків, працювали в сільському господарстві, яке мало здебільшого товарний характер; росіяни за традицією давнішого часу зберігали певне становище на залізничних роботах, займали посади чиновників державних і самоуправних органів, було серед них чимало священників, а також поміщиків;

по-третє, національне життя непольських національностей перебувало під пильним наглядом влади і зазнавало дискримінації, особливо в галузі освіти. В найгіршому стані було українське суспільство;

по-четверте, всупереч всенародному прагненню до консолідації українців Волині з українцями Галичини, єдності національного життя обох країв, уряд послідовно проводив політику, спрямовану на ізоляцію суспільно-політичного життя українців Волині від національного життя українців Галичини. З цією метою реалізовувалася урядова політика так званого Сокальського кордону. Українські національні партії та об'єднання, в тому числі господарського характеру, що мали свої осередки в Галичині, на Волині всіляко переслідувалися. Волинські діячі, які групувалися у Волинському українському об'єднанні, перебували у повній залежності від польських урядових структур. Незважаючи на це, їхня діяльність все ж сприяла розвитку національної свідомості українців Волині.

¹ *Hartleb-Wojciechowska Z.* Rola i zadania samorządu na terenie województw wschodnich // *Rocznik Ziemi Wschodnich i Kalendarz na rok 1937.* – Warszawa, 1937. – S. 54.

² Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46 (Волинське воєводське управління). – Оп. 1. – Од. зб. 639. – Арк. 5.

³ Там само. – Ф. 34 (Фінансова палата). – Оп. 3. – Од. зб. 32. – Арк. 62.

⁴ Другий річник на рік 1934. – Варшава, 1934. – Табл. III.

⁵ ДАВО. – Ф. 46. (Воєводське правління). – Оп. 6. – Од. зб. 2422. – Арк. 42; Оп. 9. – Од. зб. 2490. – Арк. 23.

⁶ *Макарчук С. А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів, 1983. – С. 148.

⁷ Там само. – С. 21.

⁸ *Krzysiński Alfons.* Ludność polska na Wołyniu // *Rocznik Ziemi Wschodnich*, 1939. – Warszawa, 1939. – S. 36.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231 (Тернопільське воєводське управління). – Оп. 1. – Од. зб. 3034. – Арк. 12 зв.

¹⁰ ДАВО. – Ф. 46 (Волинське воєводське управління). – Оп. 1. – Од. зб. 422. – Арк. 2.

¹¹ Там само. – Од. зб. 639. – Арк. 35.

¹² *Krzysiński Alfons.* Ludność polska na Wołyniu // *Rocznik Ziemi Wschodnich*, 1939. – Warszawa, 1939. – S. 36–37.

- ¹³ Ibidem. – S. 263.
- ¹⁴ Ibidem. – S. 36–37.
- ¹⁵ Ibidem.
- ¹⁶ ДАВО. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 2489. – Арк. 23.
- ¹⁷ Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... – С. 23.
- ¹⁸ Krzysiński Alfons. Ludność polska na Wołyniu... – S. 43.
- ¹⁹ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Од. зб. 3034. – Арк. 5 зв.–6.
- ²⁰ Там само. – Арк. 3–18.
- ²¹ Там само.
- ²² Krzysiński Alfons. Ludność polska na Wołyniu... – S. 36–38.
- ²³ Ibidem. – S. 42.
- ²⁴ ДАВО. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 116. – Арк. 6–9.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 1668. – Арк. 2.
- ²⁶ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 433. – Арк. 24.
- ²⁷ Там само. – Од. зб. 428. – Арк. 1.
- ²⁸ Там само. – Ф. 36 (Луцьке староство). – Оп. 10. – Од. зб. 3. – Арк. 36.
- ²⁹ Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Од. зб. 430. – Арк. 8.
- ³⁰ Там само. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 1632. – Арк. 1–14.
- ³¹ Там само. – Арк. 7.
- ³² Там само. – Ф. 36. – Оп. 10. – Од. зб. 3. – Арк. 6.
- ³³ Recenzje: Cichocka-Zofia, Kolonie czeskie na Wołyniu. – Warszawa, 1928. Odbitek // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 2. – S. 376.
- ³⁴ Ibidem. – S. 376–379.
- ³⁵ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Од. зб. 1668. – Арк. 2.
- ³⁶ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 639. – Арк. 18.
- ³⁷ Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... – С. 149.
- ³⁸ ДАВО. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 2490. – Арк. 25.
- ³⁹ Dworakowski Stanisław. Rubież polesko-wołyński // Sprawy Narodowościowe. – 1938. – № 3. – S. 223.
- ⁴⁰ Ibidem. – S. 225.
- ⁴¹ Obrebski Józef. Problem etniczny Polesia // Sprawy Narodowościowe. 1936. – № 1–2. – S. 11.
- ⁴² Ibidem. – S. 12.
- ⁴³ Ibidem. – S. 11–12.
- ⁴⁴ Dworakowski Stanisław. Rubież polesko-wołyński... – S. 230.
- ⁴⁵ Ibidem. – S. 231.
- ⁴⁶ ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 3. – Од. зб. 155. – Арк. 5.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 6.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 8–9, 11.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 2490. – Арк. 24.
- ⁵⁰ Волинь у Другій світовій війні. Збірник статей, присвячений 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників. – Луцьк, 2004. – С. 82.
- ⁵¹ ДАВО. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 2490. – Арк. 26.
- ⁵² Sprawy Narodowościowe. 1936. – № 1–2. – S. 77.
- ⁵³ ДАВО. – Ф. 46 (57 с). – Оп. 9. – Од. зб. 2490. – Арк. 23.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 86 (Рівненське повітове правління державної поліції) – Оп. 3. – Од. зб. 1683. – Арк. 64–65.
- ⁵⁵ Ukraińcy // Sprawy Narodowościowe. 1938. – №6. – S. 634.
- ⁵⁶ Ibidem. – S. 635.
- ⁵⁷ Sprawy Narodowościowe. 1939. – № 1–2. – S. 111.